

בעלי החיים במעגל החיים – היבטים תיראפויטיים

מאת: עמית שיינר-דנדקר, ביבליותרפיסטית (M.A) ומרפאה בעיסוק (B.O.T)

"עלינו להתייחס אל בעלי-החיים באופן שונה, נבון יותר ואולי מיסטי יותר...
אנו מתנשאים עליהם בשל חוסר שלמותם, בשל גורלם הטרגי שהציב אותם
מתחתינו וטועים בכך טעות מרה. האדם אינו צריך לשפוט את בעלי-החיים.
בעולם עתיק ושלם מזה שלנו הם יצורים מושלמים, בעלי חושים חדים
שאנו איבדנו או שמעולם לא היו לנו, החיים על פי קולות שלעולם לא נשמע.
הם אינם אחינו והם אינם נחותים מאתנו.

אלה עמים אחרים שנלכדו אתנו במארג החיים והזמן,
אסירי ההדר והיגיעה שבהיותנו על פני האדמה."

- הנרי בסטון

"The Quatermost House"

(אצל מקלרוי, 1999)

א. הברית בין בני האדם ובעלי-החיים

מעורבות של חיות הבית בחיי המשפחה האנושית החלה עם ביותם של ראשוני בעלי-החיים לפני
יותר מ – 10,000 שנה, (שליו, 1996). אחת העדויות הארכיאולוגיות הראשונות לברית בין האדם
לבעלי-החיים התגלתה בשנת 1976, ע"י סימון דיוויס מהאוניברסיטה העברית, אשר חשף שלד
אדם, שגילו מוערך ב – 12,000 שנה, בעין מלחה שבצפונה של ישראל. לצדו של השלד נמצאו
שרידי גור כלבים או זאבים. ידו של האדם הייתה מונחת על חזה הכלב באופן שהצביע על כך שמי
שקבר את שניהם הניח במתכוון את ידו של האדם על הכלב. הדבר מעיד על ראשיתו של הקשר
החברתי בין בני האדם ובעלי-החיים, (דורון, 2000; קיזאק 2000). מאז ניתן למצוא בכל התרבויות
קשרים בעלי השלכות כלכליות, פסיכולוגיות ודתיות עם בעלי-החיים, (שליו, 1996).
הקשר בין אנשים לבעלי-חיים היווה עניין לחוקרים כבר בתחילת המאה הנוכחית, אולם רק החל
משנות ה-60 החלו אנשי המדע להעמיק ולחקור את טיבו של הקשר ואת השפעתו על הבריאות
הפיזית והנפשית של בני אדם בכלל ושל ילדים בפרט, (דורון, 2000).

ב. תרומת בעלי-החיים לבני האדם

"מהו האדם ללא חיית הארץ? אילו נעלמו החיות כולן,
היו בני האדם מתים מבדידות נוראה של הרוח,
כי החיה והאדם, מקרה אחד יקרה את כולם.
כל הדברים קשורים זה בזה,
אשר יפקוד את האדמה – יפקוד את בני האדמה."

- צ'יף סיאטל משבט סוואמיש, מדינת וושינגטון,

מכתב לנשיא פרנקלין פירס, 1885.

(אצל שליו, 1996)

מערכות הקשרים בין בני האדם לחיות מבויתות בכלל וחיות מחמד בפרט הן בעלות היקף אדיר בעולם כולו. בארה"ב, למשל, כשני שלישים מבתי האב מחזיקים חיות מחמד. בפולין מגיע שיעור זה ל- 80% ויותר, (שליו, 1996). ממדגם שנערך בישראל בשנת 1997, עולה כי 12.9% מבתי האב בישראל מגדלים חתולים ו- 19.7% מגדלים חיית מחמד אחרת, לרוב כלב, (טרקל ודורון, 1998). מעט מאוד קשרים אנושיים הם כה אינטנסיביים וטעוני רגשות כמו יחסינו עם חיות המחמד שלנו. למרות זאת, אנו ממעטים ללמוד על יחסים אלה, והמאמצים המדעיים והמשאבים המושקעים בניסיון להבין את ההשלכות הפסיכולוגיות והסוציאליות שלהם על חיינו ולהסביר את הדינמיקה של הקשרים בין בעלי-החיים ובני האדם, הם מזערניים, (שליו, 1996; Keddie, 1977). Levinson (1978), טען כי האדם בחברה הטכנולוגית בת זמננו, המשתנה ללא הרף, התרחק מהטבע בכלל ומבעלי-החיים בפרט. התרחקות זו גרמה לאדם לחוש בודד, חרד ומנוכר: "ההתנכרות נפוצה בחברתנו. האדם מוצא עצמו זר לעצמו... זועק בחרדתו... הוא איבד את המפתח להבנה עצמית. חרדתו נובעת בחלקה מנסיגתו מן הכוחות המרפאים של הטבע ונציגיו הבולטים, ממלכת החיות". לוינסון סבר כי בעלי-החיים משמשים כמעין תחנת ביניים בהיסטוריה האנושית, בדרך השיבה לבריאות רגשית ונפשית, וכי הם אלו המאפשרים לאדם המנותק לשמור על הקשר הראשוני והחיוני עם הטבע, על האינסטינקטים ועל צלמו הפנימי.

קיוזאק (2000), תיאר את היתרונות הרבים אשר טומן בחובו הקשר עם בעלי-החיים כך: "אנו נהנים להימצא בחברתם ונרגעים כשאנו מלטפים אותם. תעלוליהם מעוררים בנו את חוש ההומור ותחושה של חוסר דאגה ושל חזרה לילדות ולעליצות הגואה האופיינית לה. הטיפול בחיות הבית דורש מאתנו מסירות, אחריות וציות ללוח זמנים יומיומי. חיות הבית מאפשרות לאדם המטפל בהן לצאת מתוך עצמו ולהניח לפחדיו מן העתיד הלא ידוע. בעלי-החיים חיים בהווה המיידית, ויחסי הגומלין עמם גורמים לנו להיות מודעים לרגע הנתון, על כל ההנאות וההפתעות שהוא מזמן לנו. בעלי-החיים שלנו נותנים לנו את אהבתם ומקבלים אותנו ללא תנאי, הם מעניקים לנו חיבה ספונטנית ונאמנות אין קץ. הם נותנים לנו כתף להישען עליה, אוזן קשבת, מקלט בעת צרה. הם מהווים מפלט זמני מצרות היום-יום שלנו ומקור אינסופי לשמחות והפתעות". מקלרוי (1999), מבחינה בין יחסינו עם בני אדם אחרים ובין יחסינו עם בעלי-החיים: "החיות החולקות אתנו את ביתנו ואת עבודתנו מסוגלות לראות את המתחולל בנשמתנו מתחת לכל השכבות המזויפות, ולחשוף את העצמי האמיתי שלנו. בהיותנו ביחידות עם חיית המחמד שלנו אנו מסירים את המסכות ואת העמדת הפנים, את השריון וההגנות שאנו מציגים בפני הקרובים לנו ובפני ידידינו ואויבינו. ליד החיות שלנו אנו מציגים את עצמותנו האמיתית. עם הסרת השריון מתרככות הגנותינו, ואנו פותחים עצמנו לקבל אהבה, חיבה, ידידות והבנה. ברגעים אלה מונחים בצד האגו, סדר היום, ההתחזות. חלקם משנים את חיינו, וכולם מציעים לנו את ההזדמנות לראייה חדשה של הדברים".

קיים קושי ניכר ביכולת לאמוד את תרומת בעלי-החיים לבני האדם במונחים מדעיים, (Keddie. 1977). עם זאת, מחקרים שונים מעלים את היתרונות הפסיכולוגיים, החברתיים והפיזיולוגיים אשר מעניקים בעלי-החיים לבני האדם:

יתרונות פסיכולוגיים

בעלי-החיים מהווים מקור לא אכזב לאהבה, חיבה וידידות, והיבטים אלו של הקשר עם בעלי-החיים הם המוזכרים יותר מכל בספרות המקצועית. יחסינו עם בני אדם אחרים עשויים להיות מספקים וממצים, אך הם כפופים לגחמות, מצבי רוח, התחייבויות אחרות וללחצים של חיי היום-יום. בעל-החיים, לעומת זאת, תמיד נמצא בסביבה, תמיד שופע חיבה ותמיד מוכן לתת ולקבל אהבה. אהבה וחיבה ללא תנאי וללא שיפוט הם היתרונות הידועים והבולטים ביותר של הקשר עם בעלי-חיים, (קיוזאק, 2000). בנוסף, מעניקים בעלי-החיים לאדם תחושת קירבה, תחושת ביטחון ומקור גאווה. בעלי-החיים תורמים לפיתוח אחריות ואמפתיה, מסייעים בהעלאת הדימוי וההערכה העצמית, ותורמים לתחושה של שליטה וסיפוק, (טסלר, טרקל ומגד, 2001). מסקר שערכו Vogel, Quigley & Anderson (1983), בקרב אנשים המגדלים בעלי-חיים, עלה כי 71% מהנשאלים ציינו את הידידות כיתרון החשוב ביותר של החזקת חיות בית. 53% מהנשאלים העריכו כי החיבה והאהבה הם היתרון החשוב ביותר. ההנאה וההגנה צוינו גם הם כיתרונות חשובים בהחזקת חיות בית.

Katcher (1983), זיהה כי הברית בין בני האדם ובעלי-החיים מורכבת מארבעה מרכיבים: בטחון - תחושת הביטחון שחשים כאשר בעל-חיים מתלווה אלינו (לטיול רגלי, למשל). אינטימיות - האפשרות להגיע בקלות ובכל זמן לאינטימיות עם בעל-החיים. קירבה - התייחסות לבעל-החיים כבן משפחה. קביעות - חוסר ההשתנות של בעל-החיים, בניגוד לשאר בני המשפחה (הגדלים ומשתנים מבחינה גופנית ופסיכולוגית).

Savishinsky (1983), ציין כי מבחינה פסיכולוגית, תכונתם של בעלי-החיים כ"ילדים נצחיים", תמימים ותלותיים לעד, היא העומדת בבסיס זהותם הילדותית. חיות הבית המהוות תחליף לילד אינן ממלאות רק את מקומם של הילדים שאין לנו, אלא גם, בדומה לילדינו עצמם, ממלאות את מקום הילדים שפעם היינו. כשאנו משמשים הורים לחיות הבית המייצגות אותנו כפי שהיינו לפני, אנו חיים את ילדותנו מחדש. חיית הבית מייצגת בו זמנית גם בעל-חיים, גם ילד וגם אותנו עצמנו כילדים.

יתרונות חברתיים

אחד היתרונות המרכזיים שמעניקות חיות המחמד לבעליהן הוא ההזדמנות ליצור קשרים חדשים, (שליו, 1996). נוכחות של בעל-חיים מושכת תשומת לב ותגובות מהסביבה, ונותנת לבני האדם "תירוץ" לפתוח בשיחה נוחה ולא מחייבת, וכך עשויה ליצור גשר לאינטראקציה חברתית. במצבים מסוימים בעל-החיים מהווה השלמה או תוספת לקשרים בין-אישיים, בעיקר בעבור אנשים עריריים או מוגבלים, והוא מהווה חבר למשחק ולשיחה ומקור לתמיכה ולביטחון חברתי, (טסלר, טרקל ומגד, 2001).

ההנחה הרווחת כי חיות מחמד מוחזקות בעיקר ע"י אנשים החיים בגפם, הופרכה במחקרו של Beck (1983), שגילה כי פחות מ-5% מהכלבים ורק 7% מהחתולים בארה"ב היו בבעלותם של

אנשים אשר חיו בגפם. היתרונות החברתיים של בעלי-החיים אינם מוגבלים, עם כן, לאנשים בודדים וגלמודים, אלא מקיפים את כל גווני האוכלוסייה, (שליו, 1996). מחקרים שונים בדקו את האופן שבו חיות המחמד מסייעות ליצירת קשרים חברתיים בין בני אדם, הן בתוך מסגרות שונות והן במפגשים מקריים: ממחקר שנערך בבריטניה, עלה כי אנשים המטיילים בפארק עם כלבים זוכים להתייחסות מילולית רבה יותר וארוכה יותר מאשר אנשים המטיילים בגפם (56.8% שיחות עם בעלי כלבים, ש- 22.1% מהן ארכו יותר מדקה, לעומת 28.9% שיחות עם חסרי כלבים, ש- 7.4% מהן ארכו יותר מדקה). הממצאים הצביעו על תפקידו של הכלב כ"מסכך חברתי", המזרז את אפשרויות המפגש הבין-אישי, (Messent, 1985).

מסקר שערך Cain (1985), בקרב משפחות בארה"ב, נמצא כי 52% מהמשפחות דיווחו על עליה באורך זמן הבילוי המשפחתי המשותף מאז שרכשו חיות מחמד, וכי 70% דיווחו על עליה במצב הרוח במשפחה ובכמות הפעילויות המהנות המשותפות מאז רכישת בעל-החיים. מסקר חלוצי שערך מלאך ושנן (1997), בקרב 12 קשישים בגילאי 65-82 מירושלים, שמחציתם מחזיקים בחיות מחמד ומחציתם לא, נמצאה נטייה לרמת קשרים משפחתיים וחברתיים גבוהה יותר אצל בעלי חיות המחמד.

יתרונות פיזיולוגיים

מחקרים שונים הראו כי לחיות מחמד השפעות פיזיולוגיות חיוביות: במחקר שנערך על 26 ילדים, מצאו (Friedmann, Katcher, Thomas, Lynch & Messent 1983) כי לחץ הדם שלהם היה נמוך באופן משמעותי בנוכחות כלב מאשר בלעדיו. במחקרם של Katcher & Beck (1983), התגלה כי להתבוננות באקווריום דגים השפעה זהה על הורדת לחץ הדם לזו של פעילות ביופידבק אינטנסיבית.

ממחקרה של Siegel (1990), אשר בדק את השימוש בשירותי בריאות לאורך תקופת זמן של שנה, בקרב אוכלוסיית שמנתה 938 קשישים, עלה כי קשישים אשר היו בעלים לחיות בית דיווחו על שימוש מועט יותר בשירותי הבריאות בהשוואה ליתר הנבדקים. יש לציין כי 58% מהנחקרים לא גרו בגפם, כך שבעלי-החיים לא היוו בהכרח את הקשר היחיד עבורם.

Allen, Blascovich, Tomaka & Kelsey (1991), בדקו את התגובות הפיזיולוגיות של נבדקות אשר התבקשו לבצע מטלה מתמטית מורכבת בנוכחות חברה טובה, בנוכחות כלב או לבד. התוצאות הצביעו על תגובות פיזיולוגיות נמוכה יותר ועל ביצוע טוב יותר של המטלה בנוכחות כלב מאשר בנוכחות חברה טובה.

ממחקר שערך Friedman, Katcher & Meislich (1980), אשר כלל 93 איש אשר שבו לביתם לאחר שעברו התקף לב, עלה כי רק 6% מבעלי חיות מחמד נפטרו לאחר שנה, זאת בהשוואה ל-44% מאלו שלא החזיקו חיות מחמד בביתם. תוצאות המחקר לא היו תלויות בקיום קשרים חברתיים נוספים, דבר אשר הביא את החוקרים למסקנה כי בעלי-חיים משפיעים על בני אדם בדרכים שונות ונוספות מאלו של יחסייהם עם בני אדם אחרים.

מלאך ושנן (1997), מצאו בסקר החלוצי שערך בקרב 12 הקשישים מירושלים כי הנבדקים שברשותם בעלי-חיים סובלים פחות ממחלות בדרגת חומרה גבוהה, לוקים פחות במחלות קשות, נוטלים פחות תרופות ומבקרים פחות אצל הרופא.

ג. בעלי-החיים במשפחה

המהפכה התעשייתית בעולם המערבי השפיעה השפעה מכרעת על מבנה המשפחה ותפקודה: משפחות נעשו ניידות, ויציבותן הלכה והתערערה. שיעור הגירושין עלה בצורה תלולה, ואנשים חשופים לשינויים תדירים במערך הקשרים שלהם. הצעירים נוטים לנטוש את הבית בגיל צעיר, המבוגרים, לרבות הנשים, יוצאים לעבודה מחוץ לבית, וכמעט לאיש אין יכולת לטפל בהוריו הקשישים בביתו. דגם המשפחה המורחבת, שבה חיים בכפיפה אחת שלושה ואף ארבעה דורות הולך ונעלם, ונותר הגרעין של בני זוג וילדיהם הקטנים. שינויים אלה מותירים את הפרט עם מעט קשרים יציבים ובטוחים לטווח ארוך. חלק מן החלל הזה למלא חיית מחמד. היא תומכת, בלתי דרשנית (במובן אנושי), מעניקה חום וקשר, וקל יחסית להעבירה מעיר לעיר או לארץ אחרת. ייתכן מאוד, שזו אחת הסיבות העיקריות לפופולריות ההולכת וגוברת של חיות מחמד בעולם המערבי ולתפיסתן כחלק בלתי נפרד מהמשפחה, (שליו, 1996).

Levinson (1969), טען כי תפקידה של חיית המחמד במשפחה תלוי במבנה המשפחה, בזרמים הרגשיים השולטים בה, בחוזקה הפיזי והנפשי, באווירה החברתית שבה, ובחולשתו ועצמתו של כל אחד מחבריה.

מחקרים שונים מצביעים על מקומם המיוחד של חיות המחמד במשפחה, אשר משפיע על יציבות המשפחה, הדינמיקה הרגשית שבה והרגלי היום-יום שלה. ממחקרים אלו, אשר נערכו בקרב אוכלוסיות שונות ברחבי העולם, עולה כי רוב המשפחות בעולם המערבי המגדלות חיית מחמד (בייחוד כלבים וחתולים), מפתחות כלפיה יחס כאל בן משפחה, (שליו, 1996).

במחקר שערך Voith (1983) בקרב 500 בעלי כלבים, נמצא כי 99% מהם ראו בכלבם חבר משפחה, 56% מהם אפשרו לכלב לישון עם בני המשפחה במיטה ו- 54% מהם חגגו לכלבם ימי הולדת. במחקר דומה, אשר בדק את מאפייני מערכות היחסים עם בעלי-החיים ב- 60 משפחות (Cain, 1983), נמצא כי 87% מהמשפחות ראו בבעל-החיים בן משפחה.

ממחקר שנערך בקרב 896 משפחות ב- 63 מתקנים של צבא ארה"ב עולה כי 98% מהן ראו בחיית המחמד שלהן בן משפחה או חבר קרוב. ממחקר זה עלה גם כי 84% מהנשאלים ייחסו לחיית המחמד שלהם חשיבות "רבה מאוד עד עצומה" לחיי המשפחה. כמו כן, 40% מהמשפחות ציינו כי רמת הניידות שלהן (נסיעות רחוקות, טיולים), פחתה עקב הכנסת חיית המחמד למשפחה, (Catanzaro, 1984). מסקר שערך Friedmann, Katcher, Eaton & Berger (1984) בקרב 140 סטודנטים, נמצא כי 88% מהם ראו בחיית המחמד שלהם בן משפחה, 98% מהם דיברו אליה כאל אדם ו- 80% החזיקו בתצלומים של חיות המחמד שלהם.

ראיונות אישיים רבים שערך Simon (1984), עם בעלי חיות מחמד, העלו נקודה מעניינת: חלק מהנבדקים ציינו כי חייהם היו מתנהלים באופן מוצלח יותר לו לא היו מחזיקים בחיית מחמד. Simon הסיק מכך כי להחלטה להחזיק בחיית מחמד ישנן השלכות פסיכולוגיות משמעותיות בעבור המשפחה כולה. הוא ציין כי קיימת סכנה שחיו של האדם יסתובבו סביב הטיפול בחיית המחמד, או שסיפוק צרכיה של חיית המחמד יהפוך לסיפוק סתגלני יותר של בעליה.

ד. ילדים ובעלי-חיים

בעלי-החיים עשויים לתרום ולהעשיר את חיי בני האדם בכלל ואת עולמם של הילדים בפרט, (Levinson, 1969).

קיוזאק (2000), מציין כי "הקשר בין ילדים לבעלי-חיים הוא פעמים רבות קשר עמוק ביותר, ספונטני, בלעדי ואף קסום", וכן כי "חלק מן ההנאה שאנו מפיקים מהחזקת חיות בית בבגרותנו נובעת מכך שידידנו ההולכים על ארבע, בשמחתם השופעת ובקבלה שהם מפגינים כלפינו, מעודדים אותנו לשחרר את ההגנות שלנו ולהיות טוב ילדים".

ההיקשרות בין הילד ובעל-החיים מתרחשת בגיל צעיר מאוד. ממחקרם של Kidd & Kidd (1985), עולה כי כבר בגיל 6-12 חודשים, התינוקות מחייכים כאשר בעל-חיים נכנס לחדר, וכי בגיל 8-12 חודשים הם מנסים לעקוב אחריהם (באמצעות זחילה או הליכה).

בספרות הילדים ובסרטי הטלוויזיה הראשונים בהם צופים הילדים, תופסים בעלי-החיים נתח נכבד. הדבר עשוי להצביע על חשיבותם של בעלי-החיים לבני האדם, (דורון, 2000). לקשר בין ילדים וחיות מחמד צדדים חיוביים רבים. הוא עשוי לשמש כגורם מחסן ומונע הפרעות נפשיות ע"י חיזוק האגו של הילד וכגורם המחנך לאחריות, לחיי משפחה ולהורות, ולקבלת עובדות חיים בלתי נמנעות (כגון מחלה ומוות). בקשר שבין הילד והחיה ניתן לראות את מימוש והתפתחותו של "עקרון ההדדיות" עפ"י תורתו של אריקסון: הילד וחייית המחמד לומדים כי הם תלויים זה בזה ומתוך כך מתפתחת אצל הילד תחושת אחריות, יכולת נתינה וקבלה ודאגה לזולת, (Levinson, 1969; Levinson, 1972).

דורון (2000), מציינת כי תרומתם של בעלי-החיים לילדים מתבטאת בשלושה מישורים, השזורים זה בזה:

א. תרומה נפשית: סיפוק אהבה ללא תנאי, בטחון ומקור גאווה לילד וכן פיתוח רגש אחריות ואמפתיה, דימוי והערכה עצמית.

ב. תרומה חברתית: בעל-החיים מהווה חבר למשחק, מקור תמיכה חברתית, מתווך חברתי, מאפשר "שבירת קרח", מאפשר לילד חוויה של טיפול בזולת, מאפשר למידה על מעגל החיים ומעודד אינטראקציות משפחתיות.

ג. תרומה פיזיולוגית: בעל-החיים תורם להפחתת לחץ הדם, הפחתת קצב פעימות הלב והורדת החרדה.

חייית המחמד מקבלת את הילד כפי שהוא. היא אינה יוצרת אצל הילד "אני מושלם", עמו הוא צריך להתמודד, כפי שמציבים לעיתים קרובות המבוגרים, (פרנסיז, 2000). כיוון שחייית המחמד רואה בבעליה מעין "כל יכול", אין היא מודעת לחוסר יעילותו או יכולתו. מכאן שאין לה דרישות שהילד אינו יכול למלאם. הקשר שבין הילד לבין חייית המחמד אינו נתון ללחץ של חרדה מכישלון אישי, ולכן עשוי להעלות את הביטחון, הדימוי וההערכה העצמית של הילד, (Levinson, 1969). תהליך קבלת הזהות העצמית כולל יכולת קבלה של אחרים. הזדהות עם האחר משמעותה יכולת להעמיד את עצמך במקומו. התמודדות עם חייית מחמד, אשר אינה יכולה לבטא את תחושותיה וצרכיה במילים, דורשת מהילד להיות ער לרמזיה, (פרנסיז, 2000).

Paul & Serpell (1992), טענו כי באמצעות קשרים עם בעלי-חיים התלויים בבעליהם, לומדים ילדים להיות להבין את רגשותיהם וצורכיהם של בעלי-חיים ובני אדם כבר מגיל צעיר. מחקרים שונים תומכים בטענה זו, ביניהם מחקרו של Bryant (1985), שהצביע על כך שילדים אשר גידלו חיות

מחמד בביתם חשו אמפתיה רבה יותר כלפי אנשים אחרים, בהשוואה לילדים שלא גידלו חיות מחמד, ומחקרם של Poresky & Hendrix (1990), אשר מצא מתאם ישיר בין הערכת חוזק הקשר שבין הילד וחיות המחמד שלו ובין מידת האמפתיה שלו. Levinson (1980), העריך כי תחושות חמלה המופנות כלפי חיות מחמד, עשויות להתפתח ולהפוך לתחושות אמפתיה והבנה כלפי סבל אנושי של בני אדם.

תכונותיה השונות של חיית המחמד - היותה "אילמת", חסרת מעמד אנושי ותלויה ברצונם וטיפולם של בני המשפחה האחרים - הן שמקנות לה מעמד רב השפעה על חינוכם של ילדים ועל הדינמיקה המשפחתית בכלל. כמו הפסיכולוג הטוב, אשר מקצוענותו מאפשרת לו לסגל את דמותו לצורכי המטופל בלי לוותר על עצמיותו, כך חיית המחמד, המהווה חבר ההולם כל אחד מבני המשפחה עפ"י גילו וצרכיו. הילד הקטן עשוי למצוא בכלב או בחתול דמות הורית, שממנה הוא שואב ביטחון ותמיכה, ואילו המתבגר יכול למצוא בה חבר וגם אובייקט להתנסות הורית. ילדים לומדים במהירות, שבהיעדר ההורים, ולו רק לזמן מה, הם תמיד יכולים לחבק את הכלב ולשאוב ממנו ביטחון ונחמה. בעידן המודרני, שבו נאלצים ילדים להישאר לא פעם בבית ללא הורים או בני משפחה, חיית המחמד היא מעין עוגן של התקשרות, נוכחות מתמדת ודבקות (attachment). כלבים אינם הולכים לבית הספר, אינם יוצאים לקולנוע ואינם נוסעים לחו"ל. הם בבית. סוג זה של יציבות פיזית ונפשית מאפשר לילדים לבנות לפחות קשר אחד אמין ויציב. יש פסיכולוגים הגורסים כי קשר כזה חיוני ואף הכרחי, כדי שהילד יוכל לבנות בעתיד יחסים חברתיים ומשפחתיים המבוססים על חיבה ואמון, (שליו, 1996).

ההבדלים במידת עוצמת ההתקשרות לחיות מחמד בין ילדים שונים:

התיאוריות הפסיכואנליטיות תורמות להבנת המשמעות הסמלית ולהכרת הדינמיקה של הקשר בין האדם ובעלי-החיים, (שליו, 1996). תיאוריות אלו מדגישות את היות בעלי-החיים סמלים המועברים מדור לדור דרך הלא מודע הקולקטיבי. כמו כן, על פי גישות אלו, המשיכה לבעלי-החיים מוסברת ביכולתם להוות תחליף לבני אדם בתפקידים שונים, (קיזואק, 2000). התפיסה הפסיכואנליטית הקלאסית, סוברת כי בעלי-החיים משמשים בראש ובראשונה כאובייקטים להשלכה ולהתקה של יצרי הליבידו המודחקים. ההתקשרות לבעל-החיים מלווה בתהליך של העברת רגשות בלתי מודעת מן הדמות האנושית המשמעותית (אם, אב או דמות סמכותית אחרת) לבעל-החיים, העברה הנובעת ממחסום המעכב את העברת הרגשות לדמות המקורית, (שליו, 1996). בניגוד לתפיסה הפסיכואנליטית הקלאסית, טען Simon (1984), כי חיות המחמד מאפשרות לאדם דברים שבאופן מודע הוא אינו מאפשר לעצמו לחוש. הן מאפשרות לו לרפא פצעים ישנים וחדשים ולהחיות את ילדותו. יחד עם זאת, ציין Simon, כי לעיתים הקשר עם חיית מחמד מהווה קשר חלופי, המהווה מכשול בדרך להתפתחות קשרים חברתיים. במקרים אלו, אנשים מסוימים משתמשים בחיות מחמד כתחליף נוח וכדרך בריחה (לא תמיד מודעת), מפני האתגרים, האחריות והאכזבות הקיימים בעולם האנושי.

תיאוריות יחסי האובייקט מדגישות את יכולה של חיית המחמד לשמש כ"אובייקט מעבר" (המהווה גורם מרגיע ותחליף לדמות האם). על-פי תיאוריות אלו, חיות המחמד יכולות לשמש גם כאובייקט מגשר, המאפשר יצירת קומוניקציה בין העולם הפנימי של הילד לבין המטפל והעולם החיצוני בכלל (חברים, מבוגרים, יצורים מפחידים), (שליו, 1996). Levinson (1969), סבר כי מכיוון

שחיית המחמד היא יצור חי, ניתן לראותה כאובייקט טבעי יותר להתקשרות בהשוואה לחפצים דוממים.

תאורטיקנים של גישות הלמידה מתייחסים לאהבת חיות מחמד כתכונה נרכשת. הם מתייחסים לתהליך, המתחיל מיד לאחר הלידה ונמשך לאורך הילדות. היחס הנלמד משקף את ערכי החברה והמשפחה, המופנמים ע"י הילד. תהליך הלמידה מתבצע בכל הדרכים המקובלות: התניות קלאסיות ואופרטיביות ותצפיות, (פרנסיז, 2000). באמצעות התניה קלאסית, המקשרת בין בעלי-חיים בכלל וחיות המחמד המשפחתיות בפרט ובין הסביבה המוגנת הכוללת את הורי הילד וביתו, באמצעות קבלת חיזוקים מהסביבה ומחיית המחמד על התקרבות אליה ובאמצעות צפייה ביחסי גומלין טובים ועשירים בין בני אדם ובעלי-חיים, לומד הילד להעריך יחסים אלו בהתאם, (קיזאק, 2000). מחקרם של Kidd & Kidd (1990), תומך בגישה זו. המחקר הצביע על כך שילדים להורים בעלי התקשרות חזקה לחיות מחמד, הראו גם הם התקשרות בעוצמה דומה. התיאוריות השונות – התיאוריה הפסיכואנליטית, תיאוריית יחסי – אובייקט ותיאוריות הלמידה, יש בהן בכדי ללמוד בעיקר על אופן יצירת הקשר בין הילד ובעל-החיים, ועל הצרכים השונים המסופקים ע"י קשר זה, אך פרט לתיאוריית הלמידה, אשר נגעה בנושא על קצה המזלג, אין הן מספקות תשובה לשאלת ההבדלים האינדיבידואלים במידת עוצמת ההתקשרות לחיות מחמד.

התמודדות עם אובדן

אחד הנושאים החשובים העולים מן הקשר שבין חיות מחמד וילדים הוא מקומן של חיות המחמד כגורם המחנך, בין היתר, לקבלת עובדות חיים בלתי נמנעות כגון מחלה ומוות. מחקרים של השנים האחרונות בנושא אובדן חיית מחמד אהובה בגלל מחלה, מוות טבעי, "הרדמה" (המתת חסד), תאונה, גניבה או סיבה אחרת מעידים כי הרגשות ותופעות האבל האחרות שחווים בעלי החיה מקבילות או דומות מאוד לאלה הנחווות עם אובדנו של אדם יקר. עם זאת, קיים הבדל חשוב בין התגובות על מותה של חיית המחמד לאלו המופיעות עם מותו של בן משפחה אנושי: תוחלת החיים של רוב חיות המחמד, הקצרה בהרבה מזו של האדם, מכתובה את הצורך להשלים עם המוות והפרידה, (שליו, 1996).

מקלרוי (1999), תיארה את המפגש עם מותה של חיית המחמד: "מכיוון שתוחלת החיים של מרבית בעלי-החיים קצרה בהרבה מזו של בני האדם, מותם הוא בדרך כלל המפגש הראשון שלנו עם המוות. כילדים, אנו חשים את דקירתו החדה של המוות בעקבות מותו של כלב, חתול או חיית בר שאנו מוצאים מתה בחצר. סופיותו של המוות מתחוורת לנו כשאנו רואים את בעל-החיים הדומם. אנו נוגעים בחיה האהובה ששימשה לנו בת לווייה ומלטפים אותה שוב ושוב, והיא אינה מגיבה. אנו מרימים את הגוף הרפוי ומתוודעים אל תחושה זו של גוף חסר חיים בפעם הראשונה. כילדים, אנו חשים אינטואיטיבית את משקלו של המוות. באמצעות קבורתה המכובדת של החיה המתה אנו עומדים על כוחו ומסתוריותו של המבקר שיבוא יום אחד לקחתנו". אובדן של חיה אהובה מאפשר לילד להתמודד עם מצב של מחלה ומוות ולעבד מצב זה, כחלק מתהליך ההתבגרות שלו וכהכנה לאובדנים קשים יותר ובלתי נמנעים בחייו של כל אדם. משבר האובדן עשוי להיות אירוע חינוכי חשוב, על אף הצער והכאב המתלווים אליו. הילד לומד, שלמרות הכל עליו להתגבר ולמצוא ניחומים בקשרים הקיימים, (שליו, 1999).

ה. תרפיה באמצעות בעלי-חיים

”כשתהיה כלב,
ובני האדם, כלבים בני כלבים,
יפליאו בך את מכותיהם,
תלמד לזעוק בשפת החיות –
בעולם יש סיבות רבות לנבוח.

כשתהיה חתול
נרדף ורודף,
שונרא עם סיפור על כלבא ועל גדיא,
תיטרף דעתך מייחום ומטרף,
מחרק, מחרב, מחוט ומחוטרא.

כשתהיה עכבר על ספינה טובעת,
היטמע בשרצים השורצים גם בים,
תשכון בקרבת בני אנוש ובליעל,
תפרה ותרבה ותגרום נזקים,
תיוולד מן ההר, קטן ומכוער –

אז תלמד, אדוני, להיות אדם.”

- רמי סערי - גלגולים

בתוך: ”כמה, כמה מלחמה”

תרפיה באמצעות בעלי-חיים מוגדרת כשימוש בחיות (בעיקר חיות מחמד) כעזר טיפולי ושיקומי לטיפול במגוון רחב של מצוקות אנושיות פיזיות ונפשיות גם יחד, (שליו, 1996). השימוש בחיות למטרות תרפיה הוא עתיק יומין. בתרבויות קדומות, באמונות וודו שונות וגם בדת היהודית, נהוג להשתמש באיברי חיות שנשחטו לא מכבר כסגולה לריפוי מחלות שונות. אולם כבר היוונים הקדמונים ידעו כי השפעת המגע עם חיות איננה מוגבלת לצד הפיזי בלבד וכי היא בעלת השלכות נפשיות משמעותיות. היוונים השתמשו, בין השאר, בנחשים ובכלבים קדושים כסגולה לריפוי ובסוסים לעזרת נכים, (שליו, 1996). לראשונה תועדה ההיעזרות בבעלי-חיים בין כתלי מוסד בשנת 1792, בבית המחסה של יורק שבבריטניה, בו היוו בעלי-החיים חלק מסביבת המגורים והצוות עודד את החולים לטפל בהם, (קיוזאק, 2000). במוסד לחולי אפילפסיה Bethel בבילפלד, גרמניה, הופעלה תוכנית קשר עם חיות מחמד כבר ב-1867. כיום משרת המוסד, המכונה ”מוסד ללא חומות”, למעלה מ-5,000 חולים. הוא ממשיך להפעיל בהצלחה את תוכנית הקשר התרפויטי עם חיות המחמד, בתוספת שילוב של חיות משק וחיות בר, (קיוזאק, 2000; שליו, 1996). בשנת 1901 נוסד בית החולים האורתופדי באוסוסטרי, אנגליה, שבו

החלו להשתמש ברכיבה טיפולית באורח ממוסד ושיטתי. השימוש התרפויטי הראשון בחיות בארה"ב מתועד לשנת 1919, בבית החולים הפסיכיאטרי סנט אליזבת בווינגטון, שבו הוצע להשתמש בכלבים אישיים לטובת החולים. מאוחר יותר, בשנת 1944, הוכנס השימוש בחיות משק כאמצעי שיקומי נרחב לבית החולים השיקומי של חיל האוויר האמריקני בפאולינג, ניו יורק, עבור פצועי מלחמת העולם השנייה, (שליו, 1996).

בשנת 1953, סלל כלב שעיר בשם ג'ינגלס את הדרך לשימוש נרחב יותר בבעלי-חיים בפסיכותרפיה. ג'ינגלס היה כלבו של הפסיכיאטר בוריס לוינסון, אשר שהה במקרה במשרדו כאשר אם ובנה הקדימו להגיע לפגישה עמו. לוינסון, שהיה חלוץ הטיפול בעזרת בעלי-חיים, הבחין בכך שהילד, שעד אז הסתגר בעצמו, יצר קשר חיובי עם הכלב. פריצת דרך זו אפשרה ללוינסון לטפל בילד, ותרמה בסופו של דבר להחלמתו. ג'ינגלס שימש מתווך בין הילד לבין הפסיכיאטר, ואפשר לילד לפתח אמון בסביבה הטיפולית. פרסום מאמרו של לוינסון, המתאר מקרה זה, היווה את תחילתו הרשמית של הטיפול בבעלי-חיים, (קיוזאק, 2000).

מאז שולבו בעלי-חיים במסגרות טיפוליות וחינוכיות רבות ברחבי העולם, ונערכו מחקרים שונים, אודות הקשר שבין בעלי-החיים ובני האדם, אשר את ממצאיהם העיקריים הצגתי קודם לכן. התפתחות תחום הטיפול באמצעות בעלי-החיים לא פסחה גם על ישראל.

בשנים האחרונות, לאחר שהכירו בתרומתם הניכרת, שולבו בעלי-החיים במסגרות חינוכיות, טיפוליות ושיקומיות. בעלי-החיים הפכו לדיירי קבע בבתי ספר רגילים ובבתי ספר לחינוך מיוחד, ובעזרתם מתקיימת עבודה טיפולית, חינוכית ולימודית, ברמות שונות, עם ילדים ונוער הסובלים מהיפראקטיביות, בעיות רגשיות והתנהגותיות, ליקויי למידה ואף אוטיזם, פיגור ונכויות שונות. בנוסף משולבים בעלי-החיים בעבודה עם קשישים, חולים פסיכיאטריים, מכורים לסמים, אלכוהוליסטים, אסירים, פגועי ראש ואחרים. התעצמות הקשר בין בני האדם לבעלי-החיים והעלייה בכמות המפגשים ביניהם, הולידו שאלות והתלבטויות רבות אצל האנשים העובדים בשטח ונמצאים במגע יומיומי עם בעלי-החיים. הדבר הוליד את הפרוייקט "חיות וחברה", אשר הוקם בינואר 1996, ע"י פרופ' יוסף טרקל, במחלקה לזואולוגיה באוניברסיטת ת"א. הפרוייקט פועל לשיפור איכות חייהם ורווחתם של בעלי-החיים, לשיפור דעותיהם של אנשים כלפי בעלי-החיים, להתייחסות הומנית לאוכלוסיות בעלי-החיים המשוטטים ולבעיות הנובעות מכך, ולשילוב נכון של בעלי-החיים במסגרות חינוכיות וטיפוליות, הפועלות לשיפור בריאותם הפיזית והנפשית של בני אדם. הפרוייקט הוא רב תחומי באופיו, ומאגד בתוכו אנשי מקצוע מתחומים שונים: רפואה, זואולוגיה, פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית, חינוך, וטרנירניה, משפטים, ריפוי בעיסוק ועוד, (טסלר, טרקל ומגד, 2001).

1. סיכום

סקירת הספרות המקצועית הבוחנת את מקומם של בעלי-החיים במעגל החיים מעלה את תרומתם הרבה של בעלי-החיים לבני האדם במגוון ערוצים, המרוכזים בשלושה מישורים עיקריים: מישור פסיכולוגי, מישור חברתי ומישור פיזיולוגי, (קיוזאק, 2000). כמו כן, עולה באופן ברור מקומם המיוחד של בעלי-החיים בתוך המרקם המשפחתי, והשפעתם הרחבה על ההתפתחות והגדילה (בעיקר הרגשית) של ילדים. מתוך כל אלו, עולה ערכו התרפויטי של הקשר בין בני האדם ובעלי-החיים.

יש לקחת בחשבון כי חקר מערכת הקשרים שבין האדם ובעלי-החיים נמצא בראשית דרכו. שאלות רבות, כגון השאלה אודות ההבדלים במידת חוזק ההתקשרות לחיות מחמד בין ילדים שונים, לא קיבלו מענה מספק. תיאוריות שונות אינן מבוססות דיין וחלק מהמחקרים סובלים ממתודולוגיה לקויה או בלתי מספקת (מחסור במידע על הנחקרים, גודל מדגם קטן ושימוש בכלים בעלי מהימנות ותוקף לא מספקים).

עם זאת, העמקת המחקר וביסוס התיאוריה אודות הקשר שבין בני האדם ובעלי-החיים עשויה להיטיב עם שני הצדדים. אין בליבי ספק לגבי יכולת התרומה של התפתחות הנושא לבני האדם, ויש בי תקווה כי ההכרה ההולכת וגדלה בחשיבות הקשר שבין בעלי-החיים ובני האדם והתפתחות תחום התרפיה באמצעות בעלי-חיים, ייטיבו גם עם בעלי-החיים, יסייעו לרווחתם ויתרמו לפיתוח תפיסה נבונה והומנית יותר כלפיהם.

בפתח הדבר לספרה "בעלי-החיים כמורים וכמפאיים" כותבת סוזן צ'רנק מקלרוי (1999):

"אני אוהבת בעלי-חיים, פשוטו כמשמעו. מאז שאני זוכרת את עצמי, הם שבו את לבי. זיכרונות ילדותי מלאים בחיות: גורי כלבים, ציפורים פצועות, חתולי רחוב, אפרוחי פסחא, הצב שאחי הביא הביתה מהטיול – הרשימה ארוכה".

לא יכולתי לנסח זאת טוב יותר.

זיכרונות ילדותי שלי מלאים גם הם בחיות: כלבים, חתולים, ציפורים פצועות, תרנגולות, טווסים, ברווזים, ארנבים, סוסים, צבים, תולעי משי, פרפרים, מספר כבשים, חמור אחד וכמה דגי זהב.

גם אני, כמו סוזן צ'רנק מקלרוי, אוהבת בעלי-חיים, פשוטו כמשמעו.

לקשר עם בעלי-החיים עומק רגשי שקשה להעביר במילים.

בעלי-החיים לימדו אותי אחריות וחמלה, הם לימדו אותי מוות ולימדו התמודדות.

הם לימדו אותי מה חשוב באמת. הם חיברו אותי לטבע וחיברו אותי לעצמי.

הם נתנו לי חום, אהבה ושלווה כפי שרק חיות יודעות לתת.

הם היו (ועודם) חלק בלתי נפרד ממני, מחיי וממשפחתי.

"אני חושב שאוכל לחזור ולחיות בין בעלי-החיים, כה
בוטחים הם ועומדים ברשות עצמם,
אני עומד ומתבונן בהם שעה ארוכה – ארוכה.
הם לא מזיעים ומקוננים על מצבם,
הם לא שוכבים ערים בחשכה ומתייפחים על חטאיהם,
הם אינם מחליאים אותי בשיחה על חובתם לאלוהים,
אין בהם אחד לא מרוצה, אין אחד אחוז בולמוס
של בעלות על דברים,
אין בהם כורע ברך לפני אחר, ולא לפני בן מינו שחי לפני
אלפי שנים,
אין בהם נשוא פנים או מר נפש עלי אדמות.
כך הם מפגינים את יחסם אלי ואני מקבל אותם,
מביאים לי את רמזי עצמי, מראים בפשטות שהם
ברשותם.
אני תוהה מניין להם הרמזים הללו,
האם עברתי בדרך ההיא לפני עידן ועידנים וברשלנות שמטתי אותם?
אני עצמי נע קדימה אז ועכשיו ועדי – עד,
מלקט ומגלה עוד ועוד תמיד ומהר,
אינסופי ומכיל את כל המינים, וכמו אלה אני בתוכם,
לא מתנשא על המושיטים יד אל מזכרותי,
בוחר לי כאן אחד אהוב עלי, ומתהלך אתו עכשיו
כאח ורע."

- וולט ויטמן

Song of myself (שירת עצמי)

מקורות

- פנקס, א. (2001). האם חיות המשק הן חלק מעולמנו? בתוך: טסלר, א. טרקל, י. ומגד, ע. (עורכים), חיות, חברה ומה שביניהן – אחריות ומחויבות כלפי בעלי-חיים, תיאוריה ומעשה, אוניברסיטת תל-אביב, 76-81.
- דורון, ש. (2000). הקשר בין ילדים לבין בעלי-חיים – מגוון היבטים. חיות וחברה, 11, 8-19.
- ויטמן, ו. (2002). שירת עצמי. (תרגום: ע. פלד). הוצאת כרמל, ירושלים.
- טסלר, א. טרקל, י. ומגד, ע. (2001). חיות, חברה ומה שביניהן – אחריות ומחויבות כלפי בעלי-חיים, תיאוריה ומעשה, אוניברסיטת תל-אביב.
- טרקל, י. ודורון, ש. (1998). דעות כלפי חתולים בקרב מגזרי אוכלוסיה שונים בישראל. חיות וחברה, 8, 22-27.
- מלאך, ה. ושנן, י. (1997). יחסי אדם - חיות מחמד: השפעות על בריאות פיזית ונפשית בעת הזיקנה. סקרים וסקירות בגרונטולוגיה, 103, 7-11.
- מקלרוי, ס.צ. (1999). בעלי-החיים כמורים וכמרפאים. הוצאת אור-עם.
- סערי, ר. (2002). כמה, כמה מלחמה. הוצאת הקיבוץ המאוחד וקרן רבינוביץ לאמנויות, תל-אביב.
- פרנסיז, א. (2000). פיתוח האינטליגנציות התוך אישיות והבין אישיות (ה. גארדנר) באמצעות הוראה טיפולית בעזרת בעלי-חיים בביה"ס הניסויי למדע, טבע וסביבה של ביה"ס הריאלי העברי בחיפה, מרכז הכרמל. חיות וחברה, 12, 28-34.
- קיוזאק, א. (2000). מפגשים טיפוליים עם חיות מחמד. הוצאת אח.
- שלי, א. (1996). המרפא הפרוותי – חיות מחמד כאמצעי תרפוי: תיאוריה, מחקר ומעשה. צ'ריקובר מוציאים לאור, תל – אביב.

Allen, K.M., Blascovich, J., Tomaka, J. & Kelsey, R.M. (1991). Presence of human friends and pet dogs as moderators of autonomic responses to stress in women. Journal of personality and social psychology, 61(4), 582-589.

Beck, A. (1983). Animals in the city. In A.H. Katcher & A.M. Beck (Eds.), New perspectives on our lives with companion animals. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Bryant, B.K. (1985). The neighborhood walk: source of support in middle childhood. Monographs of the society for research in child development, 50 (3).

Cain, A.O. (1983). A study of pets in the family system. In A.H. Katcher & A.M. Beck (Eds.), New perspectives on our lives with companion animals. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Cain, A.O. (1985). Pets as family members. Marriage and family review, 8, 3-10.

Catanzaro, T.E. (1984). The human-animal bond in military community. In R.K. Anderson, B.L. Hart, & L.A. Hart (Eds.), The pet connection. University of Minnesota, Minneapolis.

Friedmann, E., Katcher, A., Eaton, M., & Berger, B. (1984). Pet ownership and psychological status. In R.K. Anderson, B.L. Hart, & L.A. Hart (Eds.), The pet connection. University of Minnesota, Minneapolis.

- Friedmann, E., Katcher, A., & Meislich, G. (1980). Animal companions and one-year survival rate of patients after discharge from a coronary care unit. Public health reports, 95, 307-312.
- Friedmann, E., Katcher, A.H., Thomas, S.A., Lynch, J.J. & Messent, P.R. (1983). Social interaction and blood pressure. Journal of nervous and mental disease, 171, 461-465.
- Katcher, A.H. (1983). Health and the living environment. In A.H. Katcher & A.M. Beck (Eds.), New perspectives on our lives with companion animals. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Keddie, K.M.G. (1977). Pathological mourning after the death of a domestic pet. British journal of psychiatry, 131, 21-25.
- Kidd, A.H. & Kidd, R.M. (1985). Children's attitudes toward their pets. Psychological Reports, 57, 15-37.
- Kidd, A.H. & Kidd, R.M. (1990). Social and environmental influence on children's attitudes toward pets. Psychological Reports, 67(3), 807-818.
- Levinson, B.M. (1969). Pet-oriented child psychotherapy. Charles Thomas, Springfield.
- Levinson, B.M. (1972). Pets and human development. Charles Thomas, Springfield.
- Levinson, B.M. (1978). Pets and personality development. Psychological Reports, 42, 1031-103.
- Levinson, B.M. (1980). The child and his pet: a world of non verbal communication. In S.A. Corson & E.O. Corson (Eds), Ethology and non verbal communication in mental health. Peragmon Press.
- Messent, P.R. (1985). Pets as social facilitators. Veterinary clinics of North America: small animal practice, 15, 387.
- Paul, E.S. & Serpell, J.A. (1992). Why children keep pets: the influence of child and family characteristics, Anthrozoos, 5(4), 231-244.
- Poresky, R.H. & Hendrix, C. (1990). Differential effects of pet presence and pet-bonding on young children. Psychological reports, 67(1), 51-54.
- Savishinsky, J.S. (1983). Pet ideas: The domestication of animals, human behavior, and human emotions. In A.H. Katcher & A.M. Beck (Eds.), New perspectives on our lives with companion animals. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Siegel, J.M. (1990). Stressful life events and use of physician services among the elderly: The moderating role of pet ownership. Journal of personality and social psychology, 58(6), 1081-1086.
- Simon, L.J. (1984). The pet trap: negative effect of pet ownership on families and individuals. In R.K. Anderson, B.L. Hart, & L.A. Hart (Eds.), The pet connection. University of Minnesota, Minneapolis.
- Vogal, L.E., Quigley, J.S., & Anderson, R.K. (1983). A study of perceptions and attitudes towards pet ownership. In A.H. Katcher & A.M. Beck (Eds.), New perspectives on our lives with companion animals. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Voith, V.L. (1983). Behavior, attitudes and interactions of families with their dogs. the Conference on Human-Animal Bond, Irvine, California and Minneapolis.